

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Verslagen

Het achtste congres van de WAIMH, 16-20 juli 2002 te Amsterdam

Jaap Ubbels

De baby van geboorte tot driejarige leeftijd – preventie, ouders, armoede en politiek: dit was het thema van het grote congres van de World Association for Infant Mental Health (WAIMH) in Amsterdam. Er waren meer dan achthonderd deelnemers, waaronder zo'n honderdveertig Nederlanders. Dit roept meteen de vraag op waarom de Nederlandse belangstelling relatief bescheiden was. Deze vraag geldt ook voor de wetenschappelijke bijdrage uit ons land, waarvan het gehechtheidsonderzoek uit de school van Van IJzendoorn nog het meest in het oog sprong. Het grote Nederlandse vervolgonderzoek van de ontwikkeling van zeer vroeg geboren kinderen ('Project on preterm and small for gestational age infants') zou beslist niet misstaan hebben op dit congres. Misschien ligt een verklaring voor deze relatief geringe belangstelling in het feit dat de zuigelingenverzorging in Nederland al langere tijd vrij goed geregeld is in de vorm van de consultatiebureaus. Dit laat echter onverlet dat preventie voor risicogroepen, zoals prematuur geboren en of kwetsbare ouders met psychische of psychiatrische problematiek, meer aandacht zou verdienen. Wetenschappelijk onderbouwde projecten op dit gebied zijn in voorbereiding, bijvoorbeeld – om dicht bij huis te blijven – door de afdeling Kinderen en Jeugdigen van het Nederlands Psychoanalytisch Instituut. Het programmaoverzicht van de honderden programmaonderdelen – die gerangschikt waren in plenaire sessies, symposia, workshops, video-sessies, posters – gaf een mooi overzicht van de stand van zaken in dit wereldverre veld. De WAIMH representeert boven alles een brede maatschappelijke beweging die aandacht

vraagt voor het grote belang van een goede start in het leven, als basis voor de psychische ontwikkeling en psychische gezondheid. Voor heel grote groepen mensen is hulp hierbij zeer noodzakelijk. De Zuid-Afrikaanse Linda Richter stelde daarover in een plenaire sessie dat geldgebrek niet eens het grootste probleem vormt bij het hulp bieden aan de vele jonge kinderen in de uitzichtloze armoedegebieden van haar land. Veeleer gaat het erom duidelijke richtlijnen te ontwerpen die een houvast bieden voor de politiek. Zij stelde voor om een gericht hulpprogramma op te zetten voor jonge kinderen in tehuizen die zich emotioneel terugtrekken in een depressieve, autistische wereld. Met videobeelden illustreerde zij haar stelling dat deze bedreigde kinderen met een krachtig, gericht emotioneel aanbod binnen enkele maanden kunnen opfleuren. De meest indringende onderdelen van dit congres waren de vele videodemonstraties waarin zichtbaar werd hoezeer het contact tussen moeder en kind kan verbeteren door therapeutische interventies. De moeders werden sensitiever voor de negatieve signalen van hun baby's, maar vooral ook konden de positieve verlangens naar hechting, koestering en interactie beter in ontvangst genomen worden. Natuurlijk verschillen de specifieke aandachtsgebieden in de verschillende benaderingen enigszins van elkaar; zo was er bijvoorbeeld een videodemonstratie met specifieke aandacht voor de motorische ontwikkeling. Onze landgenote Juffer heeft aangetoond dat dergelijke hulpverlenende interventies ook bij adoptiekinderen met een gedesorganiseerde hechting gunstige resultaten opleveren. Alle interventietechnieken hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat de moeder even uit het directe contact met de baby wordt gehaald en als het ware emotioneel en cognitief kan bijtanken door met de hulpverlener te reflecteren over de interactie en het ontwikkelingsmomentum van haar baby.

Naast het maatschappelijke zijn er binnen de organisatie voor IMH bijdragen van het wetenschappelijk onderzoek en het klinische werk. De Amerikaan David Olds bracht naar voren dat een van de belangrijkste aandachtspunten voor de toekomst het versterken van de samenwerking tussen klinici, wetenschappers en de politiek (de gemeenschap) dient te zijn. Een voorbeeld van een wetenschappelijke onderbouwing voor een preventieprogramma leverden Brazelton en Tronick met hun Touchpoints Model of Development and Relationship. Brazeltons betoog draaide om de rijping van het centrale zenuwstelsel als de stuwende kracht in de ontwikkeling, met een enorme plasticiteit. Op deze ontwikkelingskracht hebben externe en interne feedbacksystemen hun invloed. De ontwikkeling wordt gekenmerkt door sprongen vooruit, pauzes en perioden van terugval. Er zijn talrijke raakpunten voor interventie, als je maar weet in te spelen op de mogelijkheden van het kind en op de ontwikkelingskrachten die iedere ouder in zich heeft. Iedere ouder is ambivalent en ouderschap is een proces van trial and error, maar in alle ontwikkelingsfasen heeft iedere ouder ook altijd wel iets belangrijks te bieden. Tronick ging dieper in op de betekenis die een depressie van de moeder kan hebben voor het impliciete relationele weten dat ontstaat in de interactie met haar. De intensiteit van deze interacties kon Tronick gekwantificeerd weergeven: in het eerste levensjaar zijn er van seconde tot tweede vijftien miljoen uitwisselingen tussen de volwassene en het kind in interacties die voortdurend veranderen en in complexiteit toenemen. Deze interactie wordt in het denken van het zogenaamde 'dynamic systems model van de ontwikkeling' geconceptualiseerd als twee non-lineaire systemen die elkaar in een interactioneel-affectief ritme vinden, elkaar kwijt raken en weer terugvinden ('repair'). Het menselijke systeem is zo ontworpen dat je in het jonge leven de ander nodig hebt voor regulatie. Geleidelijk komen complexe patronen van zelfregulatie tot ontwikkeling waarbij er ook weer een zekere tolerantie voor onregeling moet zijn om open te kunnen staan voor een ander, en om überhaupt te kunnen veranderen. Baby's van depressieve moe-

ders zouden eerder zelfregulerende patronen ontwikkelen en daardoor kwetsbaarder zijn voor onregeling. Een interessante bevinding daarbij is dat zoontjes van depressieve moeder eerder tot externaliseren en tot gedragsproblemen neigen, terwijl de meisjes meer in zichzelf gekeerd raken. Tronicks advies kan in een heldere stelling samengevat worden: probeer de angstige desorganisatie van de ouders weg te nemen en breng hun oog bij voor het fascinerende van de ontwikkeling van hun kind. Een ander voorbeeld van wetenschap en preventie vormt het denken over agressie. De Canadees Tremblay stelde in een lezing, die gelauwerd was door de American Psychological Association, dat de modellen van fysiek agressief gedrag reeds in de eerste vier levensjaren geleerd worden. Een preventieprogramma moet dus investeren in het omgaan met agressie in die jonge leeftijdsfase, wat neerkomt op het bijbrengen van taalkundige en andere vaardigheden, zoals discipline en spel. Ook op dit gebied blijkt het weer zo belangrijk dat ouders niet alleen reageren op negatieve signalen, maar ook op de positieve affecten bij het ontwikkelen van sociaal-emotionele vaardigheden. Agressief gedrag kan tot het domein van de affectieve disregulatie en onmacht in emotioneel belangrijke sociale contacten gerekend worden. Er is dan ook een relatie aange-toond tussen gedesorganiseerde hechting en onbeheerste agressieve gedragingen op latere leeftijd. Vanuit de neurowetenschappen wordt erop gewezen dat de hersencentra die verantwoordelijk zijn voor zelfcontrole, juist in de eerste levensjaren gevormd worden. Fonagy sloot hierop aan door te stellen dat socialisatie van de ingeboren agressie van de mens nu juist het evolutionaire doel van de hechting is. Hechting biedt de mogelijkheid om de psyche van de hechtingsfiguur te exploreren en de mentalisatie die binnen het hechtingssysteem kan groeien, remt agressie. Bij het zoeken naar aangrijpingspunten voor preventie is het natuurlijk erg belangrijk om onderzoek te verrichten naar de processen tussen moeder en kind. Het gehechtheidsonderzoek fungeert hierbij als een paradigma omdat op dit onderzoeksgebied zulke mooie onderzoeksinstrumenten zijn ontwikkeld. Met de

bekende hechtingsstijlen als heuristisch principe richten bijvoorbeeld onderzoekers als Slade en Ammaniti zich op het onderzoek van de representaties die de moeder maakt over haar baby. Hun werkhypothese is dat de hechtingsstijl van de moeder via deze representaties wordt overgedragen. In de discussie relativere de Stern het begrip representatie als een noodzakelijk, maar onvermijdelijk vaag begrip als een gevoel dat in de lucht hangt maar waarover je geen directe kennis kunt verkrijgen.

Het gehechtheidsonderzoek van Van IJzen-doorn en zijn school staat op hoog niveau en wordt internationaal zeer gewaardeerd. Dit blijkt onder meer uit de vele malen dat Fonagy, Target e.a. hem citeren in hun publicaties over mentaliseren en reflectief functioneren. In de bijdrage van Van IJzenendoorn cum suis op dit congres stond het onderzoek centraal dat hij samen met de Israëliër Avi Sagi heeft verricht naar het overdragen van traumatisering aan volgende generaties. Bij overlevenden van de holocaust die vanuit Nederland naar Israël geëmigreerd zijn, werd middels het Adult Attachment Interview bevestigd dat er inderdaad sprake is van een belangrijke categorie U(nresolved), wat slaat op onverwerkte emotionele traumata. De belangrijkste bevinding was echter dat dit niet tot het overdragen van een onveilige hechting aan de generatie van hun kleinkinderen heeft geleid. Een vergelijkbaar onderzoek was ook uitgevoerd met betrekking tot het gezamenlijk slapen in de kibboets, wat significant aan een veilige hechting bleek te hebben bijgedragen. De grote vraag is uiteraard of en in hoeverre het gerechtvaardigd is om aan de bekende 'hechtings'stijlen – zoals die in de Strange Situation Test geobserveerd worden – een overheersende plaats in de persoonlijkheidsontwikkeling toe te kennen zonder goed zicht te hebben op de processen die zich meer in de diepte afspelen. Ook is het de vraag of andere parameters, zoals agressieproblemen, geheimen of identiteitsproblematiek, daarbij voldoende tot hun recht komen. Zoals in het gehele gebied van de psychologie en psychopathologie het geval is, gaapt ook hier de kloof tussen de onderzoekers van de hechting, die gericht zijn op het onderscheiden van statistisch significante verschillen tussen

groepen kinderen, en de op het individu ingestelde onderzoekers van de ontwikkeling. De laatste groep staat sceptisch tegenover de statische elementen van de bekende hechtingscategorïeën. Binnen hun 'dynamic systems model' van de ontwikkeling kan de hechtingsstijl gezien worden als een 'attractor state' waarin een mens een meer of minder groot deel van zijn leven verkeert totdat het systeem zich weer verder beweegt naar iets nieuws, dat verschilt van het vorige. Wanneer men deze gedachtegang transposeert naar de psychoanalyse, dan wordt duidelijk dat de overdracht het natuurlijke veranderingsmomentum is.

Rest de vraag welke rol de psychoanalyse op dit congres speelde. Het moge duidelijk zijn dat de tijd voorgoed voorbij is dat charismatische psychoanalytische persoonlijkheden als Selma Fraiberg en Sally Provence richtinggevend zijn. Maar de psychoanalyse is beslist niet van het toneel verdwenen. Hoewel 'developmentalists', zoals Stern en Tronick zichzelf terdege als psychoanalytici beschouwen, is het eerder zo dat zij hun kennis over de interacties in de vroege ontwikkeling toepassen op de psychoanalyse dan omgekeerd. Het werk van de Process of Change Work Group uit Boston illustreert bijvoorbeeld hoe hun observaties van de interactieve ontwikkelingsveranderingen van kleine kinderen ingepast worden binnen hun gedachten over het psychoanalytische veranderingsproces van volwassenen. Hun gedachten over de veranderingsmogelijkheden van het procedurele, relationele weten in 'moments of meeting' zijn aansprekend, maar de therapeutische werking moet nog bewezen worden. Ook het onderzoek van Emde naar de ontwikkeling van affecten en de affectieve kern van het zelf is een voorbeeld van babyonderzoek binnen het psychoanalytische denken over ontwikkeling.

De betekenis van de psychoanalyse voor de ouder-babytherapie is op zich relatief bescheiden. Toch was er op dit congres zowel een workshop van een groep Australische psychoanalytici over projectieve identificatie in de ouder-babytherapie als een serie mooie klinische presentaties vanuit het psychoanalytisch georiënteerde Centre Alfred Binet te Parijs. Vooral in deze laatste klinische presentaties

kwam de rol van het driftmatige in de interactie met de moeder, en daarmee ook de seksualiteit binnen de driehoek met de vader, mooi tot zijn recht. Maar hoe evocatief en aansprekend deze voordrachten ook waren, het stelde teleur dat de al dan niet wetenschappelijk onderbouwde reflectie over deze vormen van psychoanalytisch georiënteerde therapie, zoals dat in de aankondiging beloofd was, achterwege bleef. Ook de lezing van de Engelsman Barrows op de plenaire sessie die aan het vaderschap was gewijd, kreeg een sterk psychoanalytisch stempel door de vele verwijzingen naar de analyticus Britton en diens gedachten over het vroege ontstaan van het Oedipuscomplex. Het is duidelijk dat de emotionele wereld van het onbewuste – van driftmatigheid, verlangen en triangulatie – minder toegankelijk is voor proefondervindelijk onderzoek en dat dit meer het specifieke gebied van de analyse is. De psychoanalyse is echter in wezen het onderzoeksinstrument voor het onderzoeksterrein van het allerintiemste en -individueelste, en misschien valt van daaruit de irritatie bij een deel van het gehoor te verklaren over de algemene wetmatigheden die uit Brittons psychoanalytische theorieën afgeleid werden.

Helemaal gebaseerd op de drifttheorie was de 'teach-in' die verzorgd werd door Sherkow, lid van een werkgroep van de New York Psychoanalytic Society. Met steun van een IPA-beurs probeert deze groep een coderingssysteem te ontwerpen voor de spel- en gedragscorrelaties van de anale ontwikkelingsfase. Hier prevaleert het klassieke driftmatige gezichtspunt boven alle andere gezichtspunten, en worden de hechtingscategorieën als een haast obsoleet begrip beschouwd. Het was echter meer een aankondiging van wat deze werkgroep wil gaan doen, dan hoe zij het doen.

Ook op dit congres bleek dus dat de psychoanalyse zich weliswaar voorbereidt maar nog steeds niet toe is aan de noodzakelijke inhaalslag voor het opnieuw verwerven van een volwaardige plaats binnen de driehoek van maatschappij, academische wetenschap en kliniek. Het WIMH-congres was, afgezien van de rijke en gedifferentieerde inhoud, een goed voorbeeld van de onvermijdelijke werkelijkheid

waarin de psychoanalyse zich zal moeten begeven, wil zij tenminste als een levende wetenschap en behandelingsmethode blijven bestaan.

J. Ubbels, kinderpsychiater en -psychoanalyticus, is werkzaam als stafmedewerker van de kinder- en volwassenenafdeling van het Nederlands Psychoanalytisch Instituut te Amsterdam. Hij is opleider bij de Nederlandse Vereniging voor Psychoanalyse en vrijgevestigd in Duivendrecht en Leiden.

De ezel en de steen – over psychoanalyse en herhaling: negentiende PSU-symposium, 1 juni 2002

Johanna Kessler

Het was de zesde keer dat de Stichting Psychoanalytische Symposia, in samenwerking met het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap en het Nederlands Psychoanalytisch Instituut, haar jaarlijkse symposium in de Stadsschouwburg te Utrecht hield. Gingen er de afgelopen jaren nog wel stemmen op dat het 'toen' in Bunnik, waar het symposium tot 1996 werd gehouden, gezelliger of zelfs inhoudelijk beter was, dit jaar waren zulke geluiden niet te vernemen. Wellicht speelde de uitwerking van 'de herhalende ervaring' daar een belangrijke rol in. Of had het vooral te maken met het feit dat het de organisatoren goed gelukt was een thema te vinden, dat niet alleen bij uitstek psychoanalytisch was en persoonlijk aansprak, maar óók dichtbij de klinische praktijk bleef?

Er was tussen de meeste lezingen een inhoudelijke samenhang te ontdekken, en hoewel deze helaas niet verder expliciet werd uitgewerkt, kwam dit de waardering van de dag zeker ten goede. Er werden in enkele voordrachten verbanden gelegd met de neurowetenschappen en het onderzoek naar de locatie van psychische processen in het brein. Dat zorgde met name in de publieksdiscussies voor actuele vragen: wat is de betekenis van dat onderzoek voor de psychoanalyse (en vice versa), hoe dient of wenst de psychoanalyse zich in dat

veld te positioneren, en – nog belangrijker – welke feitelijke klinische relevantie hebben deze ontwikkelingen nu eigenlijk?

Met een speels welkomstwoord maakte Toon Rutgers, voorzitter van het Nederlands Psychoanalytisch Genootschap, het publiek nieuwsgierig naar de lezingen. De drie lezingen en de publieksdiscussie 's ochtends werden voorgezeten door Toon De Bruyne, 's middags door Willem Heuves.

In de inleiding, *De cirkel van de herhaling*, presenteerde Rudi Vermote het klinische begrip 'herhalingsdwang' eerst vanuit Freuds model, om vervolgens te bekijken wat hiervan heden ten dage nog bruikbaar is. Freud verklaarde de herhalingsdwang door middel van een kracht 'aan gene zijde van het lustprincipe', namelijk de doodsdrijf. Vermote belichtte vervolgens twee aspecten. Ten eerste het fylogenetische aspect: er bestaan aangeboren, dus gevormde, innerlijke patronen, die bij wijze van spreken worden gevuld in de vroege emotionele interacties met de omgeving. De doodsdrijf als verklaring voor waarom wij herhalen, zou volgens Vermote kunnen worden vervangen door die bepaaldheid door patronen. Het tweede aspect betrof het tekort van het binden van excitatie dat reeds door Freud bepalend werd geacht voor het ontstaan van trauma en herhalingsdwang. Aan de hand van Bions theorie over transformaties kwam Vermote tot het onderscheid tussen een klassieke herhalingsdwang en een projectieve herhalingsdwang zoals deze zich in relaties en ook in de overdracht in de analytische situatie voordoen. Bij de eerste wordt herhaald wat al een mentale verwerking onderging, de verinnerlijkte objectrelaties. Bij de projectieve herhalingsdwang wordt iets herhaald omdat het niet psychisch is geworden, niet mentaal gerepresenteerd is. Dat moet dan steeds opnieuw uit de psyche worden geëvacueerd tot er een mentalisatie optreedt. Dit gegeven zou als de achterliggende rode lijn van deze dag beschouwd kunnen worden.

Marja Rexwinkel bracht in *Ouder-babyrelatie. Herhaling?* aan de hand van Winnicott, Stern, Bion en Fraiberg een inzichtelijk verhaal over allerlei noodzakelijke aspecten van herhalen en herhaling in de vroege ouder-kindrelatie. Zij gaf een gedetailleerd beeld van de mentale,

affectief-reflectieve processen die zich tussen moeder en baby (dienen) af (te) spelen. Deze processen zijn nodig voor de ontwikkeling van het zelf, voor een constante zelf- en objectrepresentatie en voor het vermogen afweer te organiseren en affecten te controleren. Een van de vragen die zij zich stelde was wát nu bepaalt of een beladen verleden zich herhaalt, soms over de generaties heen, in de relatie tussen ouders en kind. Ze gaf er antwoorden op, onder andere middels korte schetsen van de uitkomsten van de belangrijkste onderzoeksstromingen: het procesonderzoek, de psychoanalytische babyobservatie en het gehechtheidsonderzoek. Tot slot ging zij nader in op de behandeling van de ouder-babyrelatie als de te behandelen 'patiënt'.

Nelleke Nicolai vertelde in *Tegen het vergeten* over de therapie van een jonge, intelligente moeder met een geschiedenis met misbruik die mede tot een hechtingstrauma leidde. Zij ging met uitleg over de neurobiologie van de hersenen en over de hechtingstheorie op levendige wijze in op vragen over wát er eigenlijk herhaald wordt. Wat is de functie van herhaling en hóe ontstaan stereotiepe posttraumatische herhalingsscenario's? Herhalingsgedrag heeft volgens de nieuwe opvattingen de functie om wat nog niet gementaliseerd is in mentale inhoud over te zetten. Het is dan een poging 'tegen het vergeten' in te gaan totdat de traumatische ervaring gesymboliseerd kan worden en betekenis heeft gekregen. Zij maakte duidelijk dat juist de bewerking van de overdracht-tegenoverdrachtsrelatie, het psychoanalytisch instrument bij uitstek, de mogelijkheid schept traumatische ervaringen te mentaliseren.

In de eerste middaglezing, *De pracht van de overdracht*, hield Quin van Dam de begrippen 'overdracht' en 'tegenoverdracht' kritisch tegen het licht. Hij ging uitgebreid in op het werk van Luborsky, die het verschijnsel overdracht operationaliseerde. Luborsky stelt in interacties tussen patiënt en therapeut drie aspecten centraal die tezamen het relationele kernconflict vormen: dat wat de patiënt wenst van de ander, de verwachte reactie van de ander, en de reactie van de patiënt daarop. Gebleken is dat de begrippen 'kernconflict' en 'overdracht' elkaar in ruime mate overlappen.

Van Dam ging aan de hand van een casus verder in op de toepassing van het kernconflict in de klinische praktijk en presenteerde enkele interessante conclusies. Zo blijkt de aard van het wenspatroon slechts in zeer geringe mate te veranderen. Als gevolg van een geslaagde behandeling zal de wijze waarop door de patiënt omgegaan wordt met zijn wensen en verlangens, en dientengevolge de reactie van de ander en de persoon zelf, echter wél veranderen. De overdracht wordt dus niet, zoals vroeger werd gedacht, opgelost. Eerder is er sprake van een voortdurende verandering, reconstructie en verschuiving van het overdrachtspatroon, en nieuwe relatiepatronen kunnen dus slechts begrepen worden vanuit de bestaande en de oude patronen.

In *Herhaling en de wens zelf te veranderen* bracht Marijke van der Burg-van Walsum een indringende gevalsbeschrijving van een vrouw die in haar relaties met mannen een herhalingsdwang ontwikkelde, waarin zij de vroegere verlating door haar vader uitleefde. Cliënte probeerde zich tegen de bewustwording van het trauma te beschermen door middel van controle over de geliefde/de therapeut. Van der Burg zette op authentieke wijze uiteen waar je als behandelaar mét je cliënt in terecht kunt komen als er sprake is van herhalingen: een verhaal waar de meeste psychoanalytische theorieën stoppen. Je weet als behandelaar dat het om een herhaling gaat maar tegelijkertijd valt deze nog niet te begrijpen. Lange tijd 'gebeurde het'. Dat betekende voor de cliënte dat het de hele tijd ook écht gebeurde, steeds opnieuw werd haar een stekende pijn toegebracht. Van der Burg dwong met haar verslag respect en waardering af. Zij bracht in gewone woorden over met welke intensieve en creatieve 'gevoelsarbeid' zij (met haar team) tot een antwoord wist te komen toen het proces van deze behandeling leek te leiden tot het kritieke punt van leven of dood. Zij vond ondogmatische en ongebaande paden om het oorspronkelijke trauma, zoals het in de (tegen)overdrachtsrelatie terugkeerde, te kunnen begrijpen en maakte het voor cliënte mogelijk de verdrongen en onverdraaglijke behoefte aan medelijden en troost uiteindelijk toe te laten. René Devisch, filosoof, cultureel antropoloog

en psychoanalyticus i.o., hield tot slot een vlammend betoog over *De cultuur als bron van herhaling, her-innering en geest-drift*. Hij gaf een cultuurpessimistische visie op de westerse, postmoderne samenleving, die doortrokken is van een joods-christelijke transcendente drift: de mens die probeert zijn beperkte natuur en de banale dagelijkse werkelijkheid te ontstijgen. Het toenemend onvermogen van velen om een spiritueel en ethisch kader te vinden ziet Devisch als een gevolg van het door de Verlichting ingegeven narcistische mensbeeld van het autonome individu, alsmede van de overwaardering van de Rede en de rechtstaat die zich ten dienste stelt van de Vooruitgang. Omdat de westerse samenleving een rituele verankering, op intersubjectief niveau, van de collectieve geestdrift mist, lijkt zij gedoemd die moeten nabootsen. Dit leidt tot statische herhaling en voorspelbaarheid van het groepsgedrag. Hierin ligt volgens hem ook de oorzaak van het geweld en van allerlei sociale, politieke, militaire en ecologische wantoestanden. Als mogelijke uitweg naar her-innering, herbronning en ontlukende emancipatie echter ziet hij het intersubjectieve veld van familie, netwerk en buurt; overgangsrituelen; viering van de levenscycli, de seizoenen en de liturgie. De bevroren lezing van Devisch steeg aan het eind van zo'n lange dag echter wel heel hoog boven het misschien wat 'vlakke' Hollandse publiek uit. Achteraf bezien is dat jammer. Het gebruik om het symposium te besluiten met een lezing waarin het psychoanalytische thema van de dag in een cultureel-maatschappelijke context geplaatst wordt, is verruimend. Dit biedt de mogelijkheid om ons weer eens te herinneren dat ook 'onze' theorievorming er een is die mede bepaald wordt door de cultuur en tijdgeest waarin wij leven (en vice versa). Bovendien bood het betoog van Devisch inhoudelijke aanknopingspunten voor het actuele, politieke vraagstuk over 'waarden en normen'. Ook daarom was het spijtig dat zijn verhaal, door het wellicht onnodig hoge abstractieniveau, niet optimaal uit de verf kwam.

E.J.N. Kessler is psychotherapeute en psychoanalytica i.o., werkzaam bij het NPI en in eigen praktijk te Utrecht.

Verbeelding en fantasie: psychoanalytische en filosofische perspectieven
Verslag van het vierde internationale congres van het Centrum voor Psychoanalyse en Wijsgerige Antropologie (KU Nijmegen/KU Leuven)

Pieter Adriaens

In *Das Interesse an der Psychoanalyse* (1913) gaat Freud uitvoerig in op het belang van de psychoanalyse voor andere wetenschapsdomeinen. Hij vermeldt onder andere de linguïstiek, de biologie, de kunstwetenschap, de genetica en de sociologie. Maar de filosofen, meent Freud, zijn wellicht nog het meest gebaat bij zijn theorie, al vond hij van zichzelf dat hij tot filosoferen niet in staat was.

Hoe dan ook, de psychoanalyse blijft een bron van inspiratie voor vele filosofen. Daarvan getuigt een levendige traditie van filosofisch onderzoek in België en Nederland, onder andere aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte te Leuven en de Faculteit der Filosofie van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Enkele jaren geleden hebben deze beide faculteiten een samenwerkingsverband opgericht, het Onderzoekscentrum voor Psychoanalyse en Wijsgerige Antropologie, onder leiding van Philippe Van Haute (KU Nijmegen) en Paul Moyaert (KU Leuven). Het centrum organiseert jaarlijks een aantal studiedagen en tweejaarlijks een internationaal congres, waarvan op 14 en 15 februari jongstleden de vierde editie plaatsvond in Leuven. De rode draad van het symposium was het fenomenologisch en psychoanalytisch onderzoeken van de grondslagen, de eigenheid en de reikwijdte van de verbeelding en het fantasieleven.

Roland Breeur benaderde de verbeelding uitdrukkelijk vanuit fenomenologisch filosofisch oogpunt, en meer bepaald vanuit een bespreking van Jean-Paul Sartres *L'imaginaire: psychologie phénoménologique de l'imagination* (1940). De verbeelding, zo meent Sartre, is geen reproductie of representatie, zoals de waarneming, maar wel een productie of presentatie: het is een 'magisch' oproepen van een radicale afwezigheid. Het verschil tussen waarnemen en verbeelden betreft echter niet alleen de act, maar

ook het object. Het object van de verbeelding is een *néant*: het heeft niet de individualiteit, exterioriteit en particulariteit van een reëel object. Ten slotte verschillen ook de passies die met deze respectievelijke objecten verbonden zijn. Breeur illustreerde Sartres theorie met talrijke voorbeelden uit het oeuvre van Marcel Proust. Het is bekend dat Freud een grote invloed heeft uitgeoefend op filosofen van diverse pluimage, vooral in het naoorlogse Frankrijk. Sartre is daar een minder bekend voorbeeld van. Hoewel hij zijn *psychanalyse existentielle* voorstelt als een alternatief voor de freudiaanse psychoanalyse, hebben beide denkers toch vele intuïties gemeen. De bekendste Franse filosoof die zich liet inspireren door Freud is uiteraard Jacques Lacan. Lacans benadering van het fantasma stond centraal in *Phantasies and the fundamental phantasy* van Bruce Fink, die in het voorbije decennium reeds herhaaldelijk gepubliceerd heeft over Lacan. Zijn lezing steunde op een bespreking van Freuds theorie van de drie fantasma's uit *Ein Kind wird geschlagen* (1919). Fink trachtte niet alleen conceptuele helderheid te brengen in het freudiaanse gedachtegoed met betrekking tot de fantasma's, maar hij poogde tevens Lacans positie te bepalen ten opzichte van dat gedachtegoed.

Jozef Corveleyn besprak in *Waar is toch de hysterie gebleven?* een geval van hysterische psychose, om vervolgens deze pathologie nauw te onderscheiden van enerzijds de hysterie en anderzijds de schizofrenie. Corveleyn toonde het belang aan van de subjectieve waarheid om de eigenheid van de hysterische psychose te bepalen. De hysterische wanen, in tegenstelling tot de schizofrene, sluiten onmiddellijk aan bij de persoonlijke geschiedenis van de patiënt en worden ook op die manier beleefd.

De kruisbestuiving van filosofie en psychoanalyse beperkt zich uiteraard niet tot de Franse fenomenologie. Freud heeft ook de aanzet gegeven tot de ontwikkeling van een klinische antropologie, dat wil zeggen een antropologie die de menselijke existentie bestudeert vanuit haar pathologische varianten ('pathoanalyse'). Men denke daarbij aan het kristalprincipe uit *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse* (1933): '[Wij] zijn vertrouwd met de opvatting dat de pathologie ons door haar ver-

grotingen en vergrovingen kan wijzen op normale verhoudingen die ons anders waren ontgaan. Waar ze ons een breuk of barst laat zien, kan er in normale gevallen sprake zijn van een geleding. Als wij een kristal op de grond gooien, breekt het, maar niet willekeurig, het valt volgens zijn splijtrichting in stukken waarvan de begrenzing, hoewel onzichtbaar, toch door de kristalstructuur van te voren bepaald was.' De deconstructie van het onderscheid tussen normaliteit en pathologie stond centraal in de lezing van Philippe Van Haute, die het thema van het congres als uitgangspunt nam voor een lektuur van Freuds *Drei Abhandlungen zur Sexualtheorie* (1905). In de verschillende edities van deze tekst ontwaarde Van Haute twee tegenovergestelde paradigma's. In latere edities beschrijft Freud de psychologische ontwikkeling eerder als een teleologisch, onproblematisch, in de biologie geworteld proces. Daardoor krijgt de menselijke seksualiteit het karakter van een instinct, terwijl de tegenovergestelde opvatting Freuds vertrekpunt vormde in de eerste twee edities. Deze edities leggen de nadruk op de radicale breuk tussen de kindelijke en de volwassen seksualiteit. De kindelijke seksualiteit is immers oorspronkelijk 'objectloos' of auto-erotisch; pas in de puberteit richt de seksuele drift zich voor het eerst op een object. Het ontstaan van fantasma's in de puberteit impliceert echter een herbezetting van infantiele lustbronnen, die zo een belangrijke rol kunnen opeisen in de omgang met de ander en aanleiding kunnen geven tot neurose of perversie. Met andere woorden: de tweefasige seksuele ontwikkeling heeft van de mens een onangepast, ziek dier gemaakt. Weinig van Freuds volgelingen hebben diens oorspronkelijke, pathoanalytische intuïtie verder uitgewerkt. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor de egopsychologische en de objectrelationele school. Een belangrijke, zij het weinig bekende, voorstander van deze laatste stroming in de

psychologie is de Britse psychoanalyticus Donald Woods Winnicott. Diens visie op de psychoanalytische therapie stond centraal in de nogal warrige lezing van Martin Stanton, *Trauma and Abstraction in the Squiggle Game*. *Squiggling* is een therapeutisch spel waarin de analyticus met potlood en papier inzicht probeert te verwerven in de fantasieën en de dromen van de analysant. De spelregels zijn zeer eenvoudig: de analyticus krabbelt een aantal lijnen op papier en de analysant wordt gevraagd 'iets te doen' met deze krabbel, bijvoorbeeld inkleuren of uitbreiden. Stanton toonde aan dat deze therapeutische techniek een belangrijke rol kan spelen in de behandeling van dissociatieve en traumatische stoornissen, omdat het de analysant mogelijk maakt iets uit te drukken wat hij of zij niet in woorden kan omzetten.

De organisatie verliep nagenoeg vlekkeloos, ondanks het feit dat Stanton en Fink zich niet aan de opgelegde tijdslimiet hielden. Dat leidde niet alleen tot enig zenuwachtig geschuifel onder het aanwezige publiek, maar betekende ook dat er weinig ruimte was voor discussie achteraf, al had dat wellicht ook te maken met het feit dat die discussie in het Engels gehouden werd. Een ander minpunt was het gebrek aan onderlinge samenhang tussen de verschillende bijdragen. Het thema was te breed en de achtergrond van de sprekers te heterogeen om van een coherent geheel te kunnen spreken. Voor de psychologen, psychoanalytici en psychiaters was de lezing van Breeur wellicht te filosofisch, terwijl Stanton's lezing voor de aanwezige filosofen misschien te klinisch was.

P. Adriaens is aspirant bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek-Vlaanderen en bereidt een proefschrift voor over psychoanalyse en evolutietheorie. Hij is verbonden aan het Centrum voor Psychoanalyse en Wijsgerige Antropologie.